

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 26 (2005)

Δελτίον ΧΑΕ 26 (2005), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Γαλάβαρη (1926-2003)

Γεώργιος Γαλάβαρης. Το επιστημονικό έργο και η προσωπικότητα του

Ευθύμιος Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

doi: [10.12681/dchae.461](https://doi.org/10.12681/dchae.461)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ Ε. Ν. (2011). Γεώργιος Γαλάβαρης. Το επιστημονικό έργο και η προσωπικότητα του. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 26, 9–13. <https://doi.org/10.12681/dchae.461>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Γεώργιος Γαλάβαρης. Το επιστημονικό έργο και η
προσωπικότητα του

Ευθύμιος ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

Τόμος ΚΣΤ' (2005)

ΑΘΗΝΑ 2005

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ

ΤΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΕΡΓΟ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ

Στις 30 Μαρτίου του 2003 έφυγε από κοντά μας ένας από τους κορυφαίους επιστήμονες της βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης, ο καθηγητής Γεώργιος Γαλάβαρης, του οποίου η επιστημονική προσφορά υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική.

Γεννήθηκε στον Πειραιά το έτος 1926. Σπούδασε Ιστορία και Αρχαιολογία στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και έλαβε το πτυχίο του από το Ιστορικό-Αρχαιολογικό Τμήμα το 1951. Μετά την εκπλήρωση των στρατιωτικών υποχρεώσεών του (1948-1951), συνέχισε τις σπουδές του στην Αρχαιολογία και την Ιστορία της Τέχνης, με υποτροφία Fulbright και στη συνέχεια με υποτροφία Walter Harring, στο Πανεπιστήμιο Princeton των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής (1954-1955). Με την ολοκλήρωση των μεταπτυχιακών σπουδών του στο ίδιο Πανεπιστήμιο (1955-1957), κοντά στον κορυφαίο καθηγητή της βυζαντινής τέχνης Kurt Weitzmann, αναγορεύθηκε το 1958 διδάκτωρ της Φιλοσοφίας του ίδιου Πανεπιστημίου. Παράλληλα, σπούδασε νομισματική ως υπότροφος της Αμερικανικής Νομισματικής Εταιρείας κοντά στον καθηγητή Andreas Alföldi και την ίδια περίοδο παρακολούθησε μαθήματα ζωγραφικής, μουσικής και σύγχρονης αγγλικής και γερμανικής φιλολογίας σε διάφορα κέντρα της Ευρώπης. Καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση και την εξέλιξη του έπαιξε η μαθητεία του δίπλα σε διαπρεπείς επιστήμονες και δασκάλους στην Ελλάδα, στην Ευρώπη και στις Η.Π.Α., όπως ο Α. Ορλάνδος, ο Δ. Ζακυθηνός, ο Α. Friend, ο Ε. Smith, ο Κ. Weitzmann και ο Ο. Demus.

Η σταδιοδρομία του ως καθηγητού αρχίζει το 1959 στο Πανεπιστήμιο McGill του Μόντρεαλ, στο οποίο μέσα σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα ανήλθε όλες τις πανεπιστημιακές βαθμίδες, για να εκλεγεί το 1965 τακτικός καθηγητής στην έδρα της Ιστορίας της Τέχνης. Κατά τα έτη 1971-1977, 1978-1983, 1985-1993 υπήρξε διευθυντής των μεταπτυχιακών σπουδών του Πανεπιστημίου McGill, ενώ το 1995 εξελέγει ομότιμος καθηγητής του ίδιου Πανεπιστημίου. Η παρουσία του στο Πανεπιστήμιο McGill αποτέλεσε σταθμό για την έδρα της Ιστορίας της Τέχνης, γιατί για πρώτη φορά κύκλοι μαθημάτων αφιερώθηκαν συστηματικά στην παρουσίαση της αρχαίας ελληνικής και της βυζαντινής τέχνης.

Η διδασκαλία στο Πανεπιστήμιο McGill υπήρξε ιδιαίτερα γόνιμη και καρποφόρα. Έδωσε κύκλους μαθημάτων και σεμιναρίων που περιελάμβαναν την αρχαία τέχνη, τη μεσαιωνική και όλες τις επόμενες φάσεις της ευρωπαϊκής τέχνης μέχρι και τον 20ό αιώνα. Παράλληλα, ασχολήθηκε με τα προβλήματα της θεωρίας της Τέχνης σε σεμινάρια που

δόθηκαν για ιστορικούς της τέχνης και φιλολόγους. Η διδακτική προσφορά του Γαλάβαρη εκτιμάται περισσότερο αν ληφθεί υπόψη ότι οι σπουδές για την Ιστορία της Τέχνης στο Μόντρεαλ και γενικά στον Καναδά άρχιζαν κυρίως με την εποχή του ευρωπαϊκού baroque. Με την ανάληψη των καθηκόντων του στο Πανεπιστήμιο McGill, ο κύκλος των μαθημάτων διευρύνθηκε. Ειδικότερα στο πρόγραμμα διδασκαλίας έδωσε ιδιαίτερη σημασία στην αρχαία ελληνική τέχνη και για πρώτη φορά σε καναδικό Πανεπιστήμιο καθιερώθηκε η συστηματική διδασκαλία της βυζαντινής τέχνης, με έμφαση στη σύνδεση τέχνης και θεολογίας. Αυτό είχε ως άμεση συνέπεια τη συγκρότηση στο Πανεπιστήμιο ειδικής βιβλιοθήκης για τη μελέτη της παλαιοχριστιανικής και της βυζαντινής τέχνης, αλλά και τη δημιουργία ενός επιστημονικού φυτωρίου. Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι σήμερα πολλοί μαθητές του διδάσκουν την αρχαία ελληνική και τη βυζαντινή τέχνη σε Πανεπιστήμια ή είναι επιμελητές σχετικών μουσειακών συλλογών στον Καναδά. Εξίσου καρποφόρο ήταν και το σύντομο πέρασμά του από το Πανεπιστήμιο της Κρήτης ως επισκέπτου καθηγητού. Για το διδακτικό του έργο τιμήθηκε από τη Σχολή Γραμμάτων και Τεχνών του Πανεπιστημίου McGill ως διακεκριμένος πανεπιστημιακός δάσκαλος με το βραβείο N. Noel Fieldhouse.

Το επιστημονικό έργο του Γεωργίου Γαλάβαρη είναι πολύπλευρο και ιδιαίτερα σημαντικό, αποτέλεσμα μιας πολύχρονης και γόνιμης ενασχόλησης. Η προσφορά του αναφέρεται στην επισήμανση και στην καταγραφή άγνωστου υλικού, ιδιαίτερα σημαντικού για ποικίλους επιστημονικούς τομείς, όπως την αρχαιολογία και την ιστορία της τέχνης, την επιγραφική και την παλαιογραφία, αλλά και τη βυζαντινή ιστορία και τη θεολογία. Το επιστημονικό έργο του διακρίνεται για τη πρωτότυπη και ουσιαστική ερμηνεία του υλικού που άνοιξε νέους δρόμους στη θεώρηση της βυζαντινής τέχνης, καθώς στράφηκε συστηματικά γύρω από την αλληλοσύνδεση όλων των τεχνών στο Βυζάντιο, κυρίως όμως γύρω από το στενό δεσμό τους με τη θεία λειτουργία. Άμεση συνέπεια αυτής της θεώρησης, αλλά και των προσωπικών επιστημονικών δυνατοτήτων και προϋποθέσεων, ήταν να οδηγηθεί, παράλληλα, προς την αισθητική και ιδεολογική θεώρηση της βυζαντινής τέχνης, πέρα από τα στενά γεωγραφικά και ιστορικά πλαίσια, εντάσσοντάς την στη ροή της γενικής ιστορίας της τέχνης και μάλιστα της ευρωπαϊκής.

Οι πολύχρονες έρευνες και η επιστημονική του δραστηριότητα και παραγωγή σε μονογραφίες ή άρθρα σε διεθνή επιστημονικά περιοδικά περιστρέφεται στους ακόλουθους τομείς: νομισματική-σιγιλλογραφία, λατρεία και θεία λειτουργία, φορητές εικόνες και εικονογραφημένα χειρόγραφα.

Στο άρθρο του *The Symbolism of the Imperial Costume as Displayed on Coins* (1958), η οποία υπήρξε η πρώτη συστηματική μελέτη του θέματος, ερεύνησε με κάθε λεπτομέρεια το συμβολισμό της αμφίεσης του βυζαντινού αυτοκράτορα, όπως αποτυπώνεται στα νομίσματα. Στη μελέτη αυτή, που αποτελεί ιδιαίτερη συμβολή στη «λατρεία» του βυζαντινού αυτοκράτορα, χρησιμοποίησε ποικίλο εικονογραφικό υλικό (νομίσματα, έργα γλυπτικής, μικροτεχνίας, μνημειακής τέχνης) και έκανε κύριες αναφορές σε ιστορικά και θεολογικά κείμενα. Επίσης, αφιέρωσε μια σειρά πρωτότυπων μελετών στις παραστάσεις

ιερών προσώπων στα βυζαντινά μολυβδόβουλλα, με τις οποίες απέδειξε ότι πολλές από τις απεικονίσεις αυτές αντιγράφουν συγκεκριμένες θαυματουργές εικόνες ή έργα μνημειακής ζωγραφικής.

Η θεία λειτουργία και τα προβλήματα της λατρείας τον οδήγησαν στη μελέτη των σφραγίδων που προορίζονταν για τους άρτους, με συνέπεια τη σύνταξη και την έκδοση της μονογραφίας *Bread and the Liturgy* (1970). Στο έργο αυτό αναφέρεται στην ιστορία του άρτου Ευχαριστίας που χρησιμοποιείται στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας από την παλαιοχριστιανική περίοδο μέχρι σήμερα. Με αφετηρία τη μελέτη πρωτότυπου αρχαιολογικού υλικού γίνεται χρήση και αξιοποιούνται πληροφορίες από ποικίλους επιστημονικούς κλάδους, όπως την αρχαιολογία, την ιστορία της λατρείας, την εκκλησιαστική ιστορία και γραμματεία, τις λαϊκές δοξασίες κ.ά. Το βιβλίο αυτό, που διαφώτισε πολλές σημαντικές πλευρές της ζωής της Εκκλησίας, έγινε δεκτό με τα πλέον ευνοϊκά σχόλια από τη διεθνή επιστημονική κοινότητα.

Το έργο όμως που ανέδειξε τον Γεώργιο Γαλάβαρη και τον καθιέρωσε σε διεθνές επίπεδο ως έναν από τους λίγους ειδικούς, είναι η έρευνά του για τα εικονογραφημένα βυζαντινά χειρόγραφα, στα οποία αφιέρωσε σειρά πρωτότυπων άρθρων και αξιολογών μονογραφιών που συνέβαλαν αποφαστικά στην προώθηση της μελέτης των εικονογραφημένων χειρογράφων. Από το σημαντικό αυτό έργο παραθέτω τους τίτλους των ακόλουθων μονογραφιών: *The Illustration of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus* (1969), *The Illustration of the Prefaces in Byzantine Gospels* (1979), *Ελληνική τέχνη. Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων* (1995), *Τερά Μονή Ίβήρων. Εικονογραφημένα χειρόγραφα* (2000). Με τις δημοσιεύσεις αυτές έφερε στο φως άγνωστο υλικό και χάραξε νέους δρόμους στη μελέτη των εικονογραφημένων χειρογράφων, αλλά και του ρόλου της θείας λειτουργίας στη διαμόρφωση της καλλιτεχνικής τους φόρμας. Στις μελέτες αυτές, που τον οδήγησαν στη βαθύτερη κατανόηση της σχέσης λόγου και εικόνας, αναδεικνύεται η επίδραση της θείας λειτουργίας στη βυζαντινή τέχνη και συνδέεται στενά η τέχνη με τη θεολογία.

Τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα στράφηκαν, επίσης, στη συστηματική μελέτη της φορητής εικόνας. Δημοσίευσε τις ακόλουθες μονογραφίες: *Icons from the Elvehjem Center* (1973), *The Icon in the Life of the Church. Doctrine - Liturgy - Devotion* (1981), καθώς και πλήθος άρθρων στα οποία εξήρε το ρόλο της εικόνας στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας. Παράλληλα, ερεύνησε το ρόλο της φορητής εικόνας στον καθημερινό βίο των πιστών και την επίδρασή της στην ελληνική και την ευρωπαϊκή ποίηση (δημοτικό τραγούδι, Παλαμάς, Rilke) και λογοτεχνία (Pushkin, Dostojevski), στοιχείο που αποτελεί δείγμα των ποικίλων ενδιαφερόντων και της πολύπλευρης προσωπικότητάς του.

Ιδιαίτερα σημαντικό κεφάλαιο στο ερευνητικό και επιστημονικό έργο του Γεωργίου Γαλάβαρη στάθηκαν οι μελέτες –μονογραφίες και άρθρα– που αφορούν στα εικονογραφημένα χειρόγραφα και στις φορητές εικόνες της Μονής του Σινά. Σε συνεργασία με το δάσκαλό του Κ. Weitzmann εξέδωσε τη μονογραφία *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Illuminated Greek Manuscripts, I: From the Ninth to the Twelfth Century* (1990). Το έργο αυτό, που αποτελεί υπόδειγμα μεθοδολογίας, καταγραφής και ερμηνείας του υλικού,

κρίθηκε από τον Herbert Hunger «ως εξαιρετικό γεγονός στην ιστορία των βυζαντινών σπουδών» και τιμήθηκε με βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών. Μετά το θάνατο του Weitzmann ανέλαβε να συνεχίσει το έργο του δασκάλου, το οποίο δυστυχώς δεν ολοκληρώθηκε. Ανάμεσα στις μονογραφίες που έμειναν ημιτελείς είναι ένας τόμος που αφορά στα χειρόγραφα του Σινά από το 13ο έως το 15ο αιώνα και ένα άλλο που αφορά σε φορητές εικόνες μηνολογίων του 11ου αιώνα.

Στις μελέτες του ασχολήθηκε επανειλημμένα και με το θέμα που σχετίζεται με το ρόλο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο. Η ανάλυση και ερμηνεία του σχετικού υλικού τον οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι η καλλιτεχνική δημιουργία στο Βυζάντιο δεν αποτελούσε μηχανική αντιγραφή προτύπων. Αντίθετα, ήταν αποτέλεσμα της ενσυνείδητης συμμετοχής του καλλιτέχνη στην πορεία της δημιουργίας.

Το ενδιαφέρον του έστρεψε και στο πρόβλημα της σύνδεσης αλλά και της ένταξης της βυζαντινής τέχνης στην πορεία της ιστορίας της ευρωπαϊκής τέχνης, καθώς συχνά και επίμονα σε μονογραφίες και άρθρα του γίνονται συστηματικά αναφορές και συγκρίσεις της βυζαντινής τέχνης με τη μεσαιωνική τέχνη της Δύσης και επισημαίνεται η προσφορά της στη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Με τη διδασκαλία του στο Πανεπιστήμιο McGill και τη γόνιμη επιστημονική του δραστηριότητα απέκτησε από νωρίς αδιαμφισβήτητο επιστημονικό κύρος στο διεθνή κύκλο των βυζαντινολόγων, όπως αυτό προκύπτει από τις επανειλημμένες προσκλήσεις να διδάξει σε Πανεπιστήμια της Αμερικής και της Ευρώπης. Το αυξημένο επιστημονικό του κύρος επιβεβαιώνεται και από τη σειρά των τιμητικών διακρίσεων από επιστημονικές Εταιρείες, όπως την Εθνική Ακαδημία του Καναδά, της οποίας εξελέγη τακτικό μέλος (1985), την Ακαδημία Αθηνών, της οποίας εξελέγη αντεπιστέλλον μέλος (1992) κ.ά. Παράλληλα, υπήρξε ιδρυτής και πρώτος πρόεδρος της Καναδικής Επιτροπής Βυζαντινών Σπουδών, αντιπρόεδρος και πρόεδρος της Ελληνικής Επιτροπής στη Διεθνή Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών, αντιπρόεδρος και πρόεδρος της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Ως επιστήμων υπήρξε ιδιαίτερα ευφυής, εμπνευσμένος και δημιουργικός, με βαθιά και πολύπλευρη γνώση του αντικειμένου. Η ευρυμάθεια του, η επαφή του με ποικίλους τομείς του βυζαντινού πολιτισμού και η στέρεη παιδεία του έδωσαν στον Γαλάβαρη τη δυνατότητα να ανοίξει νέους δρόμους στην επιστήμη της βυζαντινής τέχνης, αναζητώντας να αποκωδικοποιήσει τη γλώσσα των μορφών, να μας μεταφέρει το μήνυμά της και τα οράματα των δημιουργών της καθώς και της κοινωνίας που τα εξέθρεψε.

Η σχέση του με την επιστήμη που υπηρέτησε ήταν βιωματική, ενώ παράλληλα, όπως αναφέρει ο αρχιμανδρίτης Βασίλειος, καθηγούμενος της Ιεράς Μονής Ιβήρων, η βαθιά γνώση του αντικειμένου συνέπλεε με «την ευαισθησία του καλλιτέχνη και το δέος του πιστού». Όπως μάλιστα σημειώνει ο ίδιος, «η προσέγγιση μου στα μνημεία και σε όλες τις καλλιτεχνικές εκφράσεις του βυζαντινού πολιτισμού οδηγούσε στη σύνθεση των αντικειμένων σπουδής και στην τοποθέτησή τους, όσο ήταν δυνατό, στο μεγάλο πίνακα της ιστορίας του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Οι εκφράσεις αυτές ήταν βιώματα που προσπάθησα να τα μεταφέρω στους ερευνητές, στους αναγνώστες, στους μαθητές μου, σε όλο

τους το μυστήριο, αλλά και σε όλο τους το φως. Προσπάθησα να ανοίξω νέους δρόμους και να οδηγήσω το μελετητή ή και τον ενδιαφερόμενο αναγνώστη από την απλή περιγραφή του καλλιτεχνικού του έργου στη μορφολογία του, την ιστορική του τοποθέτηση, τα μυστικά της αισθητικής του ολοκλήρωσης και στο μήνυμα που μας μεταδίδει το ίδιο και ο εν πολλοίς ανώνυμος δημιουργός του. Θέλησα να μεταφέρω στον αναγνώστη, αλλά και στον πιστό που προσκυνά τον άγιο στους τοίχους του ναού, προσφέρει άνθη στη βυζαντινή εικόνα ή φιλά το πολύτιμο εξώφυλλο ενός ευαγγελίου, τα οράματα των Βυζαντινών και της Ορθοδοξίας».

Ο Γεώργιος Γαλάβαρης ήταν πολυτάλαντος και προικισμένος, καθώς υπήρξε ένας δημιουργικός ζωγράφος με εκθέσεις στην Ιταλία, στη Γερμανία, στην Ελλάδα και στον Καναδά. Παράλληλα, είχε σπουδάσει πιάνο και είχε φίλους πολλούς καλλιτέχνες στο χώρο της μουσικής, όπου υπολόγιζαν την κρίση του. Ασχολήθηκε επίσης με τη λογοτεχνία, δημοσιεύοντας μία συλλογή διηγημάτων. Έτσι, η λογοτεχνία, η ποίηση, η ζωγραφική και η μουσική, που τον συντρόφευαν αρμονικά στο ταξίδι της ζωής και της γνώσης, στάθηκαν πηγή δημιουργικής έμπνευσης που διαμόρφωσαν την προσωπικότητά του και εμπλούτισαν το επιστημονικό του έργο. Όπως σημειώνει ο ακαδημαϊκός Μανόλης Χατζηδάκης, «τον ανέδειξαν σε έναν καλλιεργημένο και λεπταίσθητο διανοούμενο, που είναι άξιος να συνδέσει στίχους ενός ποιητή σαν τον Rilke με την αισθητική της εικόνας». Στο πρόσωπό του εκτιμήθηκε ιδιαίτερα η καλλιέργεια και η ευγένεια της ψυχής του, η διακριτικότητά και η ευαισθησία του, όπως και η αρχοντιά του που συμβάδιζε με ταπεινώση, σεμνότητα και ανθρωπιά.

Θα μας συγκινεί πάντα η μνήμη του ως αγαπητού συναδέλφου, ανεκτίμητου φίλου και λαμπρού επιστήμονα, που μας άφησε πλούσια επιστημονική παρακαταθήκη, αλλά και μας μύησε με τρόπο μοναδικό στην ποίηση και στη μουσική της τέχνης.

Ε.Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ